

PIRIMQUL QODIROVNING TARIXIY ASARLARIDA QO‘LLANILGAN
ARABCHA KISHI NOMLARI

Nazarov Zokir Muxammad o‘g‘li

Termiz davlat universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Telefon: +998937616566

Email: znazarov@tersu.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15392212>

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligidagi kam o‘rganilgan muammolardan biri – Pirimqul Qodirovning tarixiy asarlarida qo‘llanilgan arabcha kishi nomlarining qo‘llanilishi, uning ma‘nosi, tarkibi kelib chiqishi kabi jihatlarini yoritishni maqsad qildik.

Kalit so‘zlar: leksema, semantik, leksik ma‘no, leksik tushuncha, sifat, ot, sifatlovchi aniqllovchili, so‘z birikmasi, so‘z turkum.

Pirimqul Qodirovning Bobur hayotiga bag‘ishlangan tarixiy asarlarida Allohning sifatleri bilan va diniy tushunchalar bilan bog‘liq bo‘lgan ismlardan tashqari ko‘plab arabcha otli tarixiy shaxslar nomlari va ularning qilgan ishlari xususida ham fikr yuritiladi va baho beriladi. Shuning uchun biz ilmiy tadqiqotimizning ushbu bo‘limini “Boburnoma” asarida keltirilgan arabcha ism shaxslarning nomlarini leksik-semantik va grammatik tahlilini amalga oshirishga bag‘ishladik. Ushbu asarda arabcha erkaklar ismlari bilan bir qatorda ayollarning ham ismlari keltirilgan: “Yana bir qiz Ruqiya Sultonbegim derlar edi, ikkalasi mirzoning vafotidan so‘ng bo‘ldilar. “Boridin ulug‘ Robia Sultonbegim edi, Qorako‘z begim derlar edi. “ikkinchi qizi Soliha Sultonbegim derlar edi, Oq begim derlar edi”. “Mehir Nigorxonim bilan Qoshg‘arg‘a tushti. Uchinchi qiz Oysha Sultonbegim edi. Boridin kichik qizi Ma’suma Sultonbegim edi. Habiba Sultonbegim edi. Men Xurosong‘a borg‘anda ko‘rub, xushlab, tilab, Kobulg‘a kelturub oldim. Beshinchi qiz Zaynab Sultonbegim edi”. Asardan keltirilgan iqtiboslarda arabcha ayollar ismlaridan “Ruqiya” keltirilgan. Bu so‘z sof arabcha bo‘lib, ot so‘z turkumiga mansub. Ma‘no jihatidan o‘zbek tiliga “sehr, tutmoq” so‘zlari orqali tarjima qilinadi. Shu bilan birgalikda, mazkur iqtiboslarda “Robiya”, “Soliha”, “Oysha”, “Ma’suma”, “Habiba”, “Zaynab”, “Mahduma” kabi arabcha bo‘lgan ayol kishilar ismlari qayd etilgan. Arab tilida jinslar mavjud. Ayollar jinsiga taaluqli bo‘lgan barcha narsalar shuningdek, ismlar ham ayollar jinsidagi predmetlar nomini hosil qiluvchi-a qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasaladi. Shu sababli, har bir ayollar jinsiga mansub bo‘lgan predmet, narsa yoki ismlar oxiri

–a qo‘shimchasiga tugagan bo‘ladi. Hozirgi kunda ham ayollarning arabcha ismlari oxiri –a qo‘shimchasi bilan yakunlanadi. Bularni e‘tiborga olib, arab tilidagi ayollar (muannas) jinsini hosil qiluvchi qo‘shimchalar o‘zbek adabiy tiliga o‘zlashib, o‘zbek tilida jinslik kategoriyasi bo‘lmasa ham, jinslikni ifodalab kelmoqda, deb aytishimiz mumkin. Masalan: Zaif-Zaifa, Feruz-Feruza, Kamol-Kamola, Zarif-Zarifa, Olim-Olima, Shoir-Shoira, Fozil-Fozila kabi. Keyingi iqtibosda keltirilgan ”Soliha” so‘zining leksik ma’nosiga keladigan bo‘lsak, “solih” so‘zining ayollar jinsiga mansub leksemasi bo‘lib, o‘zbek adabiy tiliga leksik jihatdan Pokiza, Ozoda, diyonatli, taqvodor, xudojo‘y kabi ma’nolarda tarjima qilinadi. Keyingi gapda “Oysa” so‘zi shaxs ismi sifatida qayd etib o‘tilgan. “Oysa” so‘zi ham arabcha bo‘lib o‘zbek tiliga yashovchi, barhayot, mustahkam kabi sifat so‘z turkumi ifodalagan leksik ma’noni anglatadi. Asardan keltirilgan parchada arabcha “Ma’suma” ismli ayol kishi nomi ta’kidlab o‘tilgan. Ma’suma so‘zi so‘z turkum jihatidan sifat bo‘lib, leksik jihatdan “kamtar, toza, pokiza, tinch kabi ma’nolarni ifodalaydi. Keyingi ism “Habiba bo‘lib, bu “habib” so‘ziga –a ayollar jinsiga mansub so‘zlarni hosil qiluvchi qo‘shimcha yordamida yasalgan ismdir. Bu ism leksik jihatidan o‘zbek adabiy tilidagi “do‘st, o‘rtoq, sevimli, suyukli” kabi so‘zlar ma’nosiga mos keladi. Navbatdagi ism “Zaynab” bo‘lib, bu so‘z har ikkala jinsga taalluqli ya’ni har ikki (ayollar va erkaklar) jinsida ham birdek ishlatiladigan so‘zlar sirasiga kiradi va o‘zbek tilida “kelishgan, go‘zal, chiroyli, to‘la” kabi so‘zlar ma’nosini ifodalaydi. So‘nggi ism “Mahduma”dir. Bu so‘z arabcha “mahdum” so‘zining ayollar (muzakkar) jinsiga mansub “mahduma” shaklidir. Mazkur shakl “hamd” (maqtov) so‘zidan yasalgan bo‘lib, asosiy ma’nosi “maqtalgan, hamd qilingan, madh qilingan” va semantik ma’nosi esa “janob, asilzoda, din ilmining bilimdoni” kabidir. Bundan tashqari, arabcha har-xil so‘zlardan yasalgan erkaklar ismlari ham uchraydi: Mirzoxonni Muborakshoh qalam Zafarg‘a tilaganda Abubakr Qoshg‘ariyning chopqunig‘a yo‘liqdi(B.N.:28). Ushbu asardan keltirilgan gapda “Abobakr” va “Muborak” kabi kishi ismlari ta’kidlab o‘tilgan. Mazkur ismlarning har ikkalasi ham sof arabcha bo‘lib, “muborak”, “baraka” so‘zidan yasalgandir. Bu ism arab tilida faqat erkaklarga qo‘yiladi. Shuning uchun bu so‘z erkaklar ismi sanaladi va o‘zbek tiliga “barakali” kabi ma’noni anglatadi. Lekin hozirgi kunda ayollarga ham shunday ism qo‘yilmoqda. Abubakr so‘ziga keladigan bo‘lsak, bu so‘z ham arabcha bo‘lib, arab tilida “Abubakr” deb talaffuz qilinadi. Mazkur so‘z asli arab tilida moslashmagan aniqllovchili so‘z birikmasi hisoblanadi va ikki leksik ma’noni ifodalovchi so‘zga bo‘linadi. Birinchisi “abu” bo‘lib, ikkinchisi “bakr”dir. ”Abu” so‘zi “ota” ma’nosini, “bakr” so‘zi esa leksik ma’noda “bo‘taloq” (tuyaning bolasi)ni ifodalaydi. Bu so‘z ismda semantik ma’noda qo‘llanilgan. Mazkur

soʻzning semantik maʼnosi ayibsiz, gunohsiz, rostgoʻy, bokira, kabi oʻzbekcha soʻzlar maʼnosiga mos keladi. Ikkala soʻz qoʻshilib, “Abubakr” soʻz birikmasi shaklida “bokiraning otasi”, rostgoʻyning otasi”, “gunohsizning otasi” kabi maʼnolarni ifodalaydi. Shu bilan birgalikda asarda yana arabcha quyidagicha kishi ismlari uchraydi: “Yana Mir Gʻiyos tagʻoyi edi. Ali doʻstning inisi edi”(B.N.:21). “Xuroson va Samarqand Sultoni Abusaid mirzoning taxti tasarrufigʻa kirganda bu ikki poytaxtning ishga yarar yigitlarni xossa tobin qilib, Xuroson guhra tobini va samarqand guhra tobini der ekandur”(B.N.:27). “Hasan Yaqub va Qosim qavchin va yana baʼzi beklarkim Margʻinon va ul taraflarda ilgʻor quyub edilar (B.N.28) Asardan keltirilgan gaplarda ”Mir Gʻiyos, Abusaid, Hasan Yaqub va Qosim kabi arabcha kishi ismlari keltirilgan. Ushbu jumalardagi “Mir Gʻiyos” kishi ismi ham ikkita soʻzning soʻz birikma shaklida bir shaxsning ismini ifodalagan. Mazkur ismdagi “mir” soʻzi “amir” soʻzining qisqargan shakli “mir”dir. Mir soʻzi oʻzbek tilidagi “hukmron, yoʻlboshchi, buyuruvchi, soʻzlari maʼnosiga mos keladi. Gʻiyos soʻzi esa yordam, koʻmak, suyanch, yordamchi, koʻmakchi, suyanchiq, soʻzlari ifodalagan maʼnoda tarjima qilinadi. Har ikkala mustaqil maʼnoni ifodalovchi soʻz birikib ”buyruq beruvchining yoki boshqaruvchining yordamchisi” kabi qaratqich aniqlovchili soʻz birikmasi maʼnosini anglatadi. Keyin zikr etilgan ism ”Abusaid” boʻlib, ”Abubakr” soʻzi kabi ikki maʼnoli komponentga ajraydi. Bular ”abu” va ”said” dir. Yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek ”abu” soʻzi ota soʻzi orqali tarjima qilinadi. ”Said” soʻzi esa ”baxtli, saodatli, omadli, oʻsuvchi, yuksaluvchi” kabi sifat soʻz turkumlari ifodalaydigan leksik maʼnoga mos keladi. Ikkala komponent birikib arabcha moslashmagan aniqlovchili soʻz birikmasini hosil qilib shaxs nomi (ismi)ni ifodalaydi va oʻzbek tilida ”baxtlining, oʻsuvchining yoki omadlining otasi kabi qaratqich aniqlovchili sifat+ot shaklidagi soʻz birikmasi ifodalaydigan maʼnoni anglatadi. Navbatdagi gapda ikkita kishi ismi keltirilib oʻtilgan. Birinchisi Hasan Yaqub boʻlib, ikkinchisi Qosimdir. Hasan Yaqub ikki mustaqil maʼnoli soʻz, yaʼni ikkita ism soʻz birikma shaklida birikib, bir ismni ifodalab kelmoqda. Aslida Hasan ham Yaqub ham oʻzbek va arab tillarida atoqli ot hisoblanadi. Hasan soʻzi oʻzbek tilida yaxshi, tuzuk chiroyli kabi maʼnolarni ifodalasa, Yaqub, soʻzi esa, izidan boruvchi, ergashuvchi kabi maʼnolarni anglatadi. Bu ikkala soʻz birikib ”Hasan Yaqub” shaklida ”yaxshining izidan boruvchi” kabi leksik maʼnolarni ifodalaydi. ”Qosim” soʻzi esa yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, ”taqsimlovchi yoki inson qismatini belgilovchi” kabi maʼnolarga ega. Qosim soʻzi arab tilidagi qism yoki taqsim kabi soʻzlardan feʼl boblarini hosil qiluvchi qoliplar asosida hosil qilingan feʼl shaklidir. Yana ”Boburnoma”da kishi nomlariga toʻxtalamiz: ”Avval Sahyx Jamol argʻuning inisi Neʼmat,

ne'mat arg'un bila, zomin navohisida oqar tuzida g'olib bo'ldi"(B.N:3). To'rtinchi qizi Sultonbegim edi. Sulton Ali mirzo olib edi. Andin so'ng Temur Sulton olib edi. Andin so'ngra Mahdum Sulton olib edi. "Mirzodan so'ng Hamza Sulton olib edi. Hamza Sultondin uch o'g'li bo'lib edi". "Yana bir Sulton Husayn arg'un edi. Necha mahal Qorako'l hukumatiki anda uchun, Sulton Husayn Qoraquliyga mashhur edi". "Yana bir o'g'ul Sulton Vays mirzo edi"(B.N.:6). Asardan keltirilgan iqtiboslarda arabcha, Ne'mat, Sulton Ali, Mahdi Sulton, Hamza Sulton, Sulton Husayn, Sulton Vays, kabi kishi nomlari keltiriladi. Ne'mat so'zini ifodalagan bo'lsak, bu so'z o'zbek tiliga "rizquro'z, nasiba, baxt-saodat" kabi so'zlar ma'nosida tarjima qilinadi. Bu so'z ifodalaydigan leksik ma'no grammatik jihatidan ot so'z turkumiga mos keladi. Lekin ism sifatida kishilarga qo'yilganda ko'proq semantik ma'no e'tiborga olinadi. Bu so'zning semantik ma'nosi o'zbek tilida so'z turkum jihatidan nisbiy sifat ifodalaydigan leksik ma'nolarga mos keladi va "nasibali, rizqu ro'zli, baxt-saodatli" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Azaldan O'rta Osiyo xalqlari har biri o'z leksik ma'nosiga ega bo'lgan, ikki so'zdan iborat ismlarni o'z farzandlariga qo'yishgan. Bunday ismlar o'rta asrlarda ko'proq urf bo'lgan. Bundan tashqari yaxshi niyat bilan farzandim "shoh" bo'lsin, deb asosiy kishi ismini ifodalovchi so'z oldidan yoki ketidan arabcha "sulton" so'zini qo'shib qo'yishgan. Shunday ismlardan iqtibosda bir nechta uchraydi: Birinchi "Sulton Ali" bo'lib, "Sulton" so'zi o'zbek tiliga shoh, podshoh kabi so'zlar orqali tarjima qilinadi. "Ali" so'zi esa yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, o'zbek tilida "ulug', buyuk, oliy darajadagi shaxs" ma'nolarini anglatadi. Har ikkala so'z birikib "Sulton Ali" shaklida so'z birikmasi holatida "oliy darajadagi podshoh" kabi ma'nolarini ifodalaydi. Shu gapda yana Mahdi Sulton kishi ismi uchraydi. Bu ismda "sulton" so'zi "mahdi" so'zidan keyin kelgan. Oldingi ismda "sulton" avval "ali" esa keyin kelgan edi. "Mahdi" so'zi "to'g'ri yo'l, haq yo'l, Alloh yo'li" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Mahdi Sulton to'liqligicha "to'g'ri yo'ldan, haq yo'ldan, Alloh yo'ldan boruvchi podshoh" kabi ma'nolarda qo'llaniladi. Keyingi iqtibosda qayd etilgan ism. "Hamza Sulton"dir. "Sulton" so'zi ma'nosi bizga ma'lum, "hamza" so'zi esa arabcha bo'lib, "o'tkir, achchiq, kuydiruvchi, yondiruvchi, chiroq" kabi leksik ma'noni ifodalab, grammatik jihatdan yoki sifat bo'lib kelishi mumkin. "Hamza Sulton" ismi to'liqligicha "o'tkir yoki (yo'lni) yorituvchi podshoh kabi so'z birikmasi ma'nosiga mos tushunchani ifodalaydi. Navbatdagi ismlar Sulton Husayn va Sulton Vaysdir. "Sulton Husayn" so'z birikmasidagi "Husayn" so'zi arabcha "hasan" so'zining kichraytirish ma'nosini ifodalovchi bir ko'rinish shakli bo'lib yaxshi (yaxshicha), mehribon (mehriboncha), saxiy(saxiycha); chiroyli

(chiroylcha), go‘zal (go‘zalcha) kabi leksik ma’nolarni ifodalaydi va “Sulton Husayn” so‘z birikmasi shaklida “yaxshi, mehribon, chiroyli podshoh” kabi leksik tushunchani anglatadi.

Demak, mazkur so‘z birikmasi sifat+ot shaklidagi so‘z birikmasi hisoblanadi. Endi, “Sulton Vays” so‘zi ko‘pchilikning vakili, ishonchli, kuch-qudratli” kabi leksik ma’noni ifodalaydi. Bu so‘z ham gaplarda so‘z turkum jihatidan yoki yasama sifat vazifasida kelishi mumkin. Mazkur ism “Sulton Vays” shaklida “ishonchi yoki kuch-qudratli podshoh” kabi sifatlovchi aniqlovchili so‘z birikmasi ifodalaydigan leksik ma’noni anglatib kelishi mumkin. Asarda “sulton” leksikasi vositasida yasalgan ismlarda yana Rajab Sulton. Muhib Sulton kabilar uchraydi. “Rajab Sulton” ismidagi “rajab” so‘zi ma’nosini tahlil etadigan bo‘lsak, xijriy yil hisobining yettinchi oyining nomi hisoblanadi. Asosan shu oyda tug‘ulgan bola yoki qizning ismi rajab yoki rajabiy deb qo‘yilgan. O‘z-o‘zidan bizga ma’lum bo‘ladiki, “Rajab sulton” so‘z birikmasi ma’no jihatidan “Rajab oyida tug‘ilgan podshoh” kabi leksik tushunchaga mos keladi. “Muhib Sulton” ismidagi “muhib” so‘zi o‘zbek tiliga “do‘st, yo‘ldosh, mehribon, suyukli” kabi so‘z turkum jihatidan ot va sifatlar ifodalab keladigan leksik ma’noni anglatadi va “Muhib Sulton” so‘z birikmasi shaklida “mehribon podshoh, do‘st podshoh” kabi “Sahyx Zunnun” kabi ism ham asarda uchraydi. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, “Sahyx” so‘zi boshliq, homiy” kabi ma’noda qo‘llaniladi. “Zunnun” so‘zi esa “ulkan baliq egasi” kabi ma’nolarni ifodalaydi. Chunki aqidaga ko‘ra, Yunus payg‘ambar uch kun katta baliq (kit)ning ichida yashaydi. Shu sababli, unga “zunnun” laqabi berilgan, keyinchalik “zunnun” so‘zi kishilar ismiga aylangan. Shunday ekan, “Sahyx Zunnun” ismini ma’no jihatdan “baliq egasining boshlig‘i tarzida o‘zbek tiliga tarjima qilish mumkin. Har biri alohida-alohida mustaqil ma’noni ifodalovchi ikki so‘zdan tashkil topgan ismlardan tashqari, bir mustaqil ma’noga ega bo‘lgan bir arabcha so‘zdan iborat bo‘lgan ismlar ham asar tilida ko‘plab uchraydi: “Xo‘janddin o‘tub aro yo‘lg‘a yetganda Xalifani Shayx Zunning‘a risolat tariqi bila yiborildi. Ul bexush mardak javobi shofiy bermay, Xalifani tutturub o‘lumlug‘a buyurdi”(B.N.:32). “Muzaffar Mirzo va Muhammad Burundug barlosni Hatlon ustiga yibordi. “Hofizbek va Shoxirbek munosabati jihatidin Sulton Ali mirzodin qochib, Mirzoxon qoshig‘a borib edilar (B.N.:69). “Abdulmannondin kichikroq Mo‘min otliq bir yaramas va parishon o‘g‘li men Samarqandda ekanda mening qoshimg‘a kelib edi. Iqtibosda sof arabcha “Hofiz va Toxir” kabi ismlar qayd etilgan. “Hofiz” so‘zi “saqllovchi, asrovchi” kabi ma’nolarni ifodalaydi. “Toxir” so‘zi esa “toza, pokiza, nuqsonsiz, begunoh, dog‘siz” kabi ma’nolarni ifodalab, so‘z turkum jihatidan sifatdir. Ushbu gaplarda “xalifa” ismi kishi nomi tilga olinadi. “Xalifa” so‘zi ham arabcha bo‘lib, “o‘rinbosar, yordamchi va vakil” ma’nolarini ham

ifodalaydi. Navbatdagi gapda “Muzaffar” soʻzi kishi ismi sifatida qayd etilgan. Bunday ismlar hozirgi kunda ham tez-tez uchraydi. Hozir ham kishi nomi sifatida qoʻyib kelinmoqda. Bu soʻz arabcha “zafara” feʼlidan ot yasovchi qolipga solish orqali “Muzaffar” soʻzi yasalgan. “Muzaffar” soʻzi oʻzbek tiliga “gʻolib, yenguvchi, zafarga erishuvchi, gʻalabaga erishuvchi” kabi maʼnoda tarjima qilinadi. Ushbu asardan namuna sifatida keltirilgan gaplarda “Moʻmin” ham uchraydi. Bu ism ham arabcha boʻlib dinga ishonuvchi, xudojoʻy” kabi leksik maʼnolarga ega. Moʻmin nomi xudoning sifatlaridan biri hisoblanib, bandalarni asrovchi, saqllovchi kabi maʼnolarni ham anglatadi. Shuning uchun koʻpincha “Moʻmin” deb emas, Abdumoʻmin deb ham ism qoʻyiladi. Mazkur iqtibos sifatida keltirilgan jummalarda kishi ismi sifatida “Xotam” va “maʼruf” soʻzlari ham uchraydi. “Xotam” soʻzi ism boʻlib, insonlarga nom sifatida qoʻyilishiga sabab, arablarda Xotam ismli sahiy bir shoh toʻgʻrisida juda koʻplab rivoyatlar mavjud. Jumladan kim sahiylik qilsa, yoki asar qahramonlari sahiy, xalqparvar boʻlsa, rivoyatlarning qahramoni Xotamga nisbat beriladi. Shu sabablimi, “Xotam” soʻzining maʼnosi “sahiy, qoʻli ochiq, oliy himmat” kabi maʼnolarni ham ifodalaydi. Bundan tashqari asarda Abbos, Usmon, Said Umar, Nizomul mulk, Nasr kabi arabcha tarixiy shaxslarning nomlari qayd etib oʻtilgan. Mazkur ismlardan “abbos” soʻzi “qovogʻi soliq, badjahl, beshavqat, dovyurak, jangovar” kabi maʼnolarga ega. Keyingi ism “Usmon” esa, tarixda yashab oʻtgan chahoriyorlardan birining ismi ham hisoblanadi. Shuning uchun bunday ism musulmon diniga eʼtiqod qiladigan xalqlarda kishi nomi sifatida koʻp uchraydi. Maʼno jihatidan oʻzbek tiliga “ogʻir, bosiq, mard, jasur” soʻzlari orqali tarjima qilinadi. “Said Umar” ismi ikki mustaqil soʻzning soʻz birikmasi shaklida hosil qilingan kishi nomidir. Yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, “Said” soʻzi “baxtli, saodatli” kabi maʼnolarni ifodalansada, “Umar” esa “barhayot, boqiy, yashaydigan, abadiy” kabi maʼnolarni anglatadi. Mazkur shakl arabcha moslashgan aniqlovchili soʻz birikmasi hisoblanadi va oʻzbek tilidagi qaratqich aniqlovchili soʻz birikmasiga mos keladi. “Nizom” soʻzi oʻzbek tiliga “tartib, intizom, tuzum kabi tarjima qilinadi. Mulk soʻzi esa “davlat”, podshohlik, boylik kabi maʼnolarni anglatadi. Bu ism “Nizomulmulk” shaklida “davlat tuzimi yoki podshohlikning tartib qoidasi” singari oʻzbek tiliga tarjima qilinadi. Navbatdagi ism “Nasr”dir. Bu ism oʻzbek tilida “Nasr” deb atalishi bilan birga, uning fonetik oʻzgarishga yuz tutgan shakli, “nosir”ham uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maxmaraimova Sh.T. Hozirgi o‘zbek tili. (leksikologiya). O‘quv qo‘llanma / – T.: “Firdavs-shoh nashriyoti”, 2021. –380 b.
2. P. Qodirov Yuluzli tunlar / roman / “Adabiy barhayot asarlar” turkumi – T.: “Navruz”, 2019. – 576-b.
3. Xolmanova Z. “Boburnoma” leksikasi, Toshkent – 2007-yil.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”, Toshkent – 1989-yil.